

भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता

डॉ. भगवान डोंगरे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, भोकरदन, जि. जालना.

भारत हे अनेक धर्मीय लोकांचे राष्ट्र आहे. भारतामध्ये हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शीख, जैन, फारशी अशा विविध धर्मांचे लोक राहतात. राज्यघटनेने त्यांना धर्मस्वातंत्र्य, आचार विचारांचे स्वातंत्र्य बहाल केले आहे. जात-पात, पंथ, संप्रदाय, धर्म, वर्ण या तत्वांवर भेद केला जाणार नाही अशी राज्यघटनेने हमी दिलेली आहे. राज्यघटनेच्या उद्देशिका मध्येच भारत एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार केलेला आहे. सदरील शोधनिबंधात भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता या अनुषंगाने वर्णनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्षाची मांडणी केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षते विषयीच्या कलमांचा आढावा घेणे.
2. सद्यस्थितीत धर्मनिरपेक्ष समाज निर्मितीची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
3. धर्मनिरपेक्षता संदर्भातील आव्हानांचा शोध घेणे.
4. धर्मनिरपेक्षता वृद्धिंगत करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता :

धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये प्रथम उदयास आली. 'Secular' या इंग्रजी शब्दाचे मूळ फ्रेंच भाषेत आढळते. 'Seculum' पासून 'Secular' हा इंग्रजी शब्द बनला आहे. 'Secular' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीमध्ये धर्मनिरपेक्ष, निधर्मी, अधर्मी, सर्वधर्मसमभाव असे विविध पर्याय वाचक शब्द आहे. डॉनाल्ड स्मिथ यांच्या मते धर्मनिरपेक्ष राज्यामध्ये व्यक्ती व समुदायांना धर्म स्वातंत्र्याची हमी दिली जाते, धर्माच्या तत्वावर व्यक्ती - व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जात नाही, कोणत्याही धर्माशी घटनात्मक संबंध जोडलेले नसतात तसेच विशिष्ट धर्माच्या उन्नतीसाठी राज्य हस्तक्षेप किंवा प्रयत्न करित नाही अशा पैलूंचा समावेश धर्मनिरपेक्षतेमध्ये असतो. तर भारतीय धर्मनिरपेक्षते अनुषंगाने डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण यांनी भारत धर्मनिरपेक्ष आहे याचा अर्थ तो आत्म्याचे अस्तित्व नाकारतो किंवा

मानवी जीवनात धर्माचे स्थान गौण ठरवून पाखंडीपणाचा पुरस्कार करतो असा नाही. तर भारताच्या राज्यसत्तेवर कोणत्याही धर्मसत्तेचे, कोणत्याही धर्माचे आधिपत्य नाही. कोणत्याही धर्माला इतर धर्मापेक्षा वेगळी वागणूक दिली जाणार नाही. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटना अंमलात आली. राज्यघटनेच्या मूळ मसुदयामध्ये धर्मनिरपेक्षतेचा उल्लेख नव्हता. 1976 साली 42 व्या घटना दुरुस्तिद्वारे राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये धर्मनिरपेक्ष हा शब्दप्रयोग समाविष्ट केला. भारत हे संवैधानिक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनले. घटनाकारांनी मूळ राज्यघटनेमध्येच धर्मनिरपेक्षतेच्या अनुषंगाने विविध कलमांचा समावेश केलेला आढळतो. नागरिकांचे मूलभूत हक्क व स्वातंत्र्य याविषयीची राज्यघटनेतील कलमे धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाची आहे. नागरिकांचे मूलभूत हक्कसंबंधीचे एक स्वतंत्र प्रकरण राज्यघटनेमध्ये आहे. यामध्ये समताविषयक हक्क, स्वातंत्र्यविषयक हक्क, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क व हक्का संबंधात पायमल्ली होत असेल तर न्याय मागण्याचा हक्क समाविष्ट आहे. राज्यघटनेच्या कलम 14 अन्वये नागरिकांना समताविषयक हक्क प्राप्त होतो. कायदानुसार सर्व समान, समान वागणूक, कायद्याद्वारे सर्वांना समान संरक्षण, कायद्यापेक्षा कोणी श्रेष्ठ नाही, नागरिकांमध्ये कसलाही भेदभाव करता येणार नाही. कलम 15 नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थळ यावरून भेद करता येत नाही. समान संधीचा अधिकार कलम 16 मध्ये देण्यात आलेला आहे. कलम 17 नुसार अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. कलम 19 हे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याशी निगडित आहे. यामध्ये भाषण व लेखन, सभा घेण्याचे, संघटना स्थापन करण्याचे, संचार स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य, निवास किंवा वास्तव्य करण्याचे व मालमत्ता खरेदी, धारण करणे व विल्हेवाट लावण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादीचा समावेश आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याच्या तरतुदी दिलेल्या आहे. कलम 25 प्रमाणे धर्माचे आचार, विचार आणि प्रचार करण्याचे, कलम 26 अन्वये धार्मिक व धर्मादायी प्रयोजनाकरता

संस्थाची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविण्याचा, धार्मिक बाबींमध्ये आपल्या व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा, जंगम व स्थावर मालमत्ता मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा आणि कायदानुसार अशा मालमतेचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल, कलम 27 प्रमाणे धर्म संवर्धनासाठी कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य, कलम 28 प्रमाणे शासकीय निधीतून चालणाऱ्या शिक्षण संस्थेला धार्मिक शिक्षण देण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. कलम 29 व 30 प्रमाणे अल्पसंख्यांक भाषिकांच्या व धर्मियांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क समाविष्ट आहे.

राज्यघटनेच्या 44 व्या मार्गदर्शक तत्वात समान नागरी कायद्याची तरतूद करण्यात आली आहे. समान नागरी कायदा, समानता, समान न्याय तसेच धर्मनिरपेक्षता या संकल्पना एकमेकांवर आधारित आहे. भारत हे अनेक धर्मीय राष्ट्र आहे. सर्व राष्ट्रातील नागरिकांना एका छताखाली आणण्याच्या दृष्टीने समान नागरी कायदा महत्वाचा आहे. या कायद्याचा मुख्य उद्देश प्रत्येक भारतीय नागरिकासाठी समान कायद्याची निर्मिती करणे आहे, जो धर्म, जात, लिंग, किंवा इतर सामाजिक ओळखीवर आधारित असणार नाही. याचा हेतू विविध धर्म, समुदाय आणि जातीय गटांच्या वेगवेगळ्या वैयक्तिक कायद्यांचा (जसे की कुटुंब कायदे, विवाह, वारसाहक्क, दानधर्म इत्यादी) एकसारखा कायद्यात रूपांतरण करणे आहे. समान नागरी कायदा लागू करणे हे भारताच्या विविधतेच्या आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात एक मोठे आणि संवेदनशील आव्हान आहे. त्यासाठी सर्व धर्म, जात, आणि सामाजिक गटांच्या सहमतीची आवश्यकता आहे. तथापि, याच्या अंमलबजावणीने भारतात समानतेची, न्यायाची आणि समान अधिकारांची हमी मिळवून देणे शक्य होईल. राष्ट्रातील जनतेमध्ये एकात्मतेची व समानतेची भावना वृद्धिंगत करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी धर्मनिरपेक्षता साध्य करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.

धर्मनिरपेक्ष समाजनिर्मिती व त्याचे महत्त्व :

राष्ट्रीय विकास व प्रगती या दृष्टीकोनातून धर्मनिरपेक्ष समाजनिर्मिती ही सद्यस्थितीतील महत्त्वपूर्ण बाब आहे. धार्मिक तेढ, दंगली, हिंसा, ताणतणाव हे राष्ट्रीय संपत्तीला, आपत्तीला बाधा निर्माण करतात. त्यामुळे धार्मिक

सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व अंगिकारले पाहिजे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संघराज्यात्मक शासन प्रणालीचा अवलंब केला. भाषा या आधारावर प्रांत रचना करण्यात आली. प्रांतरचना भाषिक आधारावर करण्यात आली असली तरी या प्रांतात विविध धर्माचे व विविध बोली भाषा बोलणारे लोक वास्तव्यास दिसून येतात. धार्मिक आणि भाषिक बहुसंख्यांक आणि अल्पसंख्यांक अशी विभागणी प्रांतांतर्गत निर्माण झाली. त्यांच्यातील तेढ हे राष्ट्र विकासातील अडसर बनला आहे. हे भेद धर्मनिरपेक्ष तत्वांद्वारे मिटविणे शक्य आहे.

भारतात विविध धर्माचे, विविध जातीचे, पंथाचे लोक आहेत. त्यांचे आचारविचार, वैचारिक जडण घडण यामध्ये भिन्नता आढळून येते. विविधतेमध्ये एकता हे भारतीय समाजाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. मात्र प्रत्येक धर्म, जात आपले अस्तित्व दाखविण्यासाठी टोकाची भूमिकेचा अवलंब करतात. शासनावर दबाव गट निर्माण करून शासनास वेठीस धरण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जातो. राष्ट्रातील अल्पसंख्यांक समूहाला नेहमीच असुरक्षित असल्याचे जाणवते. याचा परिणाम राष्ट्रातील नागरिकांच्या सामाजिक, धार्मिक जीवनावर होतो. यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांमध्ये सामाजिक सहिष्णुतेची मूल्ये रुजविणे आवश्यक आहे. धर्मनिरपेक्षते शिवाय हे अशक्य आहे.

भारताने धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना स्वीकारून धर्म व राज्य या मध्ये विभाजन करण्यात आल्याचे सकृतदर्शनी दिसत असले तरी वास्तवात मात्र वेगळेच चित्र आढळते. निवडणुकातील उमेदवारी, प्रचार यामध्ये धर्म प्रबळ असतो. धार्मिक मुद्दे निवडणुक प्रचाराचा गाभा बनतात. उमेदवारी देतांना कर्तव्यापेक्षा त्याच्या धर्माचा व जातीचा विचार केंद्रीभूत असतो. निवडणुकीत व प्रचारात साधू, महाराज, प्रवचन, कीर्तनकार, मौला, साध्वी यांचा अभूतपूर्व सहभाग वाढला आहे . यामुळे धार्मिक कट्टरतावाद निर्माण होऊन धर्म, पंथ यामध्ये तेढ उत्पन्न झाले आहे. लोकशाही शासन प्रणाली साठी ही बाब निश्चितच घातक आहे. यासाठी प्रभावी उपाय म्हणजे धर्मनिरपेक्ष मूल्ये समाजमनावर बिंबविणे आवश्यक आहे. यातूनच लोकशाही मूल्यांचा विकास होऊ शकेल.

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने :

राजकारणात वाढत चाललेले धर्माचे प्राबल्य हे धर्मनिरपेक्षते समोरील मोठे आव्हान बनले आहे.

भारतात हिंदू आणि मुस्लिम संघर्षाला राज्यसत्तेची पारंपारिक किनार होती. युद्ध, आक्रमणे, संपत्तीची लूट आणि धार्मिक स्थळांची नासधूस इत्यादीद्वारे धार्मिक सांस्कृतिक संघर्षसुरू होता. आणि याचविचारधारेतून 1947 मध्ये राष्ट्राची फाळणी झाली. स्वातंत्र्यानंतरही हिंदू मुस्लिम संघर्ष सुरू आहे आणि तो अखंड भारतासाठी आणि धर्मनिरपेक्षतेसाठी घातक आहे.

धार्मिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार राज्यसत्तेला आहे. धर्मसत्ता आणि राज्यसत्ता ह्या स्वतंत्र असल्या तरी भारतामध्ये दोन्ही सत्ता एकमेकांवर वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. राज्यसत्तेमधील सत्ताधारी वर्ग नेहमीच आपल्या पक्षाच्या वाढीची धोरणे ठरवितात. तर धर्मसत्ता आपल्या विचारधारेची निगडीत राज्यसत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. यातून धार्मिक कट्टरवाद्यांना बळ प्राप्त होते. यातून धर्माचे राजकारण होते व धर्माचा राजकारणात पक्षहितासाठी कशाप्रकारे फायदा होईल याचा विचार केला जात आहे. त्यामुळे धर्मनिरपेक्ष तत्वांना तिलांजली देऊन मतलबी, स्वार्थी, विशिष्ट समूहाला जोपासण्याचे कार्य होत आहे. धार्मिक संप्रयावादातून धर्माधतेची निर्मिती होते. राष्ट्र किंवा राज्य यापेक्षा धार्मिक समूह हाच निष्ठेचा केंद्रबिंदू बनतो. ही निष्ठा धर्मनिरपेक्षतेसाठी घातक ठरते. धर्माधतेखेरीज जातिवाद, भाषावाद, प्रादेशिकवाद इत्यादीमुळेही धर्मनिरपेक्ष तत्वांना छेद दिल्या जातो.

धर्मनिरपेक्षता वाढीसाठी उपाय :

भारतीय राज्यघटनेचे उद्दिष्ट धर्मनिरपेक्ष राज्याचे आहे. त्यासाठी धोरणात्मक व कायदेशीर उपाय करणे अगत्याचे आहे. त्याशिवाय भारतीय लोकशाही समृद्ध होणार नाही .

1. शिक्षण हे मानसिकतेमध्ये परिवर्तन करणारे साधन आहे. अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रमामध्ये धर्म सहिष्णूतेसंदर्भात विशेष भर द्यावा. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वधर्मभावाची दृष्टी विकसित होईल व इतर धर्म, जात, भाषा याविषयीचा निर्माण होणारा पूर्वग्रह कमी होईल.
2. नागरिकांच्या आर्थिक उन्नती साठी विशेष उपाययोजना करण्यात याव्या. बेरोजगार युवकांना रोजगार उपलब्ध झाल्यास त्यांचा रिकाम वेळ कायम कार्यात राहिल.आर्थिक सक्षमिकरणामुळे विघातक कार्य करणारे युवक राष्ट्रीय प्रवाहात येतील.

3. अल्पसंख्यांक समूहाला बहुसंख्यांक समूहाकडून कायम असुरक्षिततेचे भय वाटते. हे भयामध्ये अनेकदा वास्तविकता नसते .असे काल्पनिक भय निर्माण करणाऱ्या राजकीय पक्ष ,संस्था, व्यक्ती यांचा कायदेशीर बंदोबस्त करावा.
4. शासकीय योजनांचा लाभ गरजू व्यक्तीपर्यन्त पोहचविण्यात यावा. यामुळे आदिवाशी , मागास समूह, व्यक्ती यांच्यामध्ये राष्ट्रीय भावना, राष्ट्रनिष्ठा वृद्धिंगत होईल.
5. समाजातील अनिष्ट, कर्मठ, धर्माधतेवर आधारित परंपरा यावर कायदेशीर बंदी घालण्यात यावी.
6. सामाजिक सुधारणा चळवळ चालवणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना विशेष आर्थिक पाठबळ देण्यात यावे.
7. राजकीय पदाधिकारी व शासकीय अधिकारी यांनी धर्मविषयक चिथावणीखोर वक्तव्य केल्यास त्यावर कठोर कारवाई करण्यात यावी.
8. सामाजिक प्रसारमाध्यमे यांच्यावर निगरांनी असावी. संदेश पाठविण्याच्या नियमावलीसंदर्भात लोकांमध्ये जागृती करावी. या नियमावलीचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीवर जलद कायदेशीर कारवाई करावी.
9. सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये समान अभ्यासक्रम असावा. धार्मिक शिक्षणाला प्राधान्य देणाऱ्या शिक्षण संस्था बंद करण्यात याव्यात .
10. नागरिकांमध्ये समानता प्रस्थापित करण्यासाठी समान नागरी कायदा लागू करावा. स्वातंत्र्यानंतर भारताने धर्मनिरपेक्ष समाज निर्माण करण्यासाठी खूप मोठा पल्ला गाठला आहे. तथापि, राज्यघटना निर्मात्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक सुधारणा, धार्मिक सहिष्णुता, समान नागरी कायदा इत्यादी पावले अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

1. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. भारतीय लोकशाहीच्या शास्वत विकासासाठी धर्मनिरपेक्ष धोरण महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.
2. भारतीय राज्यघटना ही राष्ट्राची कोणशीला आहे. धर्मनिरपेक्ष समाज व राष्ट्र निर्मितीसाठी भारतीय राज्यघटनेतील हक्क आणि अधिकार या संदर्भातील कलमे महत्त्वपूर्ण आहे.

3. धर्मनिरपेक्षतेमुळे विविध धार्मिक, जातीय समुहांमध्ये सामाजिक समरसता ,बंधुभाव वृंढीगत होतो. तसेच विषमता व भेदभाव दूर होतो.
4. भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेच्या अनुषंगाने व्यक्ती व समूह विकासाच्या अनेक तरतुदी आणि नियम समाविष्ट आहे. त्याबाबत जनजागृती होणे आवश्यक आहे.
5. भारतामध्ये धार्मिक व जातीय कलह , तेढ , हिंसेसाठी पूर्वग्रह दृष्टीकोण कारणीभूत आढळतो.
6. कडवे, कट्टरवादी , धर्मांध व्यक्ती, समूह, सामाजिक व धार्मिक अस्थिरततेसाठी कारणीभूत ठरतात. या संदर्भात कठोर पावले उचलणे राष्ट्रहितासाठी महत्वाचे आहे.
7. राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेची व्याप्ती केवळ राज्यसंस्था व धर्मसंस्थेपुरती मर्यादित नाही. नागरिकांचे हक्क, अधिकार ,स्वातंत्र्य या लोकशाही मूल्यांवर ती आधारित आहे.
8. राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देण्यासाठी नागरिकांमध्ये धर्मनिरपेक्ष विचारसरणीची जागृती , प्रचार व प्रसार करणे आवश्यक आहे.
9. धर्मांधता , प्रांतवाद , संप्रदायवाद ,भाषावाद हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र निर्मितीसाठीचे प्रमुख अडथळे आहे.

10. नागरिकांमध्ये धर्मनिरपेक्ष मनोवृत्ती विकसित करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी करून त्यामधील तरतुदीबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- ✦ भारताचे संविधान (मराठी) आनंद प्रकाशन जयसिंगपुरा औरंगाबाद (2015)
- ✦ The Indian Constitution: Cornerstone of a nation – Granville Austin -1999
- ✦ Secularism and Its Critiques (Ed.) Bhargav Rajiv (1999)
- ✦ भारतीय राज्यघटना : गॅनव्हील ऑस्टिन (अनुवाद भारती केळकर) डायमंड प्रकाशन -2013
- ✦ आजचा सुधारक ऑक्टोबर 1992 - वसंत पळशीकर
- ✦ भारतीय राज्यघटना <https://archive.mu.ac.in/myweb/rajyshastra%20marath>
- ✦ जमातवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही, प्रतिमा प्रकाशन पुणे (2012) भारतीय संघराज्याचे शासन आणि राजकारण ,पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर (2012)
- ✦ भारतीय संविधानात शासन व राजकीय प्रक्रिया – कुलकर्णी बी.वाय. एज्यूकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद -2020
- ✦ एकवीसाव्या शतकातील बदलते समाज आणि राजकारण – डॉ.अरुणा देशमुख